

УДК 373.011.32-052.316:42

ФОРМИ І МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ НАВИЧОК УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Тетяна Єрмак, аспірант, Інститут педагогіки НАПН України; директор НВК Ліцей № 157, м. Києва.

ORCID: 0000-0002-0957-8664

E-mail: taniaermak776@gmail.com

У статті представлено й охарактеризовано найбільш ефективні організаційні форми (учнівське самоврядування, захист соціальних проєктів, гуртки, волонтерські проєкти, урок, благодійні акції, флеш-моби, конкурси, круглі столи, дебати, тренінги, саміт лідерів-старшокласників, екскурсії, факультативні заняття, брифінги) і методи (творчі завдання, проблемні завдання, стимулювання, навчальна дискусія, індивідуального впливу, ігри, рівний-рівному, відкритий мікрофон, брейнстормінг, кейс-стаді) формування лідерських навичок учнів та наведено приклади їх реалізації в освітнього процесу.

Ключові слова: лідерські навички; особистісні навички; соціальні навички; когнітивні навички; громадянські навички; організаційні форми формування лідерських навичок; методи формування лідерських навичок.

FORMS AND METHODS OF FORMING LEADERSHIP SKILLS OF LEARNERS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Tetiana Iermak, Graduate Student, Institute of Pedagogy The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; Director of the Educational Complex Lyceum № 157, Kyiv.

ORCID: 0000-0002-0957-8664

E-mail: taniaermak776@gmail.com

Modern changes of the country and society have created a need for a new generation of leaders who are able to act effectively in crisis situations and take responsibility not only for their own future, but also for the future of the state. The leading role in the formation of leadership skills belongs to institutions of general secondary education. This fact requires a change in approaches, also the implementation of new teaching forms and methods into the educational process.

Leadership skills are an integrative quality that unites personal, cognitive, social and civic groups of skills. They consist of knowledge, which is acquired in the learning process and skills formed in individual and group activities and aimed at the realization of a leadership role by learners.

The formation of leadership skills, means qualitative and quantitative changes in the structure of the individual, which are manifested in the ability to perform the functions of a leader, to carry out socially significant public activities.

According to the survey of 130 teachers of the Educational Complex № 157 Kyiv, the most effective organizational forms were identified (student self-government, protection of social projects, circles, volunteer projects, lessons, charity events, flash mobs, competitions, round tables, debates, trainings, summit of high school leaders, excursions, optional classes, briefings) and methods (creative tasks,

problem tasks, stimulation, educational discussion, individual influence, games, peer-to-peer, open microphone, brainstorming, case studies) of forming learners' leadership skills.

The article describes the essence of the specified forms and methods and gives examples of their implementation in the educational process.

Keywords: *leadership skills; personal skills; social skills; cognitive skills; civic skills; organizational forms of formation of leadership skills; methods of formation of leadership skills.*

В Україні відбуваються трансформаційні процеси викликані глобальними кризами. Оновлення країни не можливе без повного перезавантаження свідомості громадян. Саме на молоде покоління лягає відповідальність за побудову правового, демократичного, гуманного, гуманного суспільства. Тому актуалізуються завдання системи освіти щодо формування в учнів навичок ХХІ століття, серед яких лідерські навички набувають особливого значення. Суспільству потрібні люди, яким властиві ініціативність, гнучкість, здатність до здійснення свідомого самостійного вибору, здатність до подолання кризових ситуацій, розвинене почуття власної гідності, здатність до особистісного самовдосконалення тощо. Щоб бути успішним в сучасному динамічному світі необхідно мати цілу низку лідерських якостей. Саме такі люди зможуть брати продуктивну участь у розбудові суспільства.

Сьогодні заклади освіти мають змінити підходи до навчання й виховання молодого покоління, особлива роль належить загальноосвітній ланці. Аналіз освітньої практики дозволяє зробити висновок, що для формування лідерських навичок в учнів закладів немає такого предмета, який би готував активних лідерів. Разом із тим сучасна освітня система дозволяє знайти плідні форми та методи для формування лідерських навичок в учнів.

Використання тільки традиційних форм і методів виховання не дозволяє в повному обсязі й з належною якістю розв'язувати проблеми виховання лідерських якостей школярів, організувати їхню підготовку до майбутньої діяльності [1]. На наше переконання впровадження в освітній процес сучасних організаційних форм і методів навчання й виховання дозволить сформувати в учнів лідерські навички.

У науковому дискурсі розкриті різні аспекти лідерства та формування лідерських якостей в учнів. Так, Д. Алфімов [1] обґрунтував теорію і методику виховання лідерських якостей особистості у сучасній загальноосвітній школі. О. Косенчук [4] обґрунтувала соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників у діяльності учнівського самоврядування. Є. Панченко [6] дослідила організаційні та педагогічні основи формування лідерських якостей старшокласників засобами неформальної освіти у Сполучених Штатах Америки. В. Ягоднікова [5] досліджувала розвиток лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи. Водночас проблема формування лідерських навичок учнів закладів загальної середньої освіти не була предметом спеціального наукового дослідження, а отже потребує висвітлення також дієвих форм і методів формування означеного феномену.

Мета статті – дослідження полягає в виокремленні й аналізі організаційних форм і методів формування лідерських навичок учнів закладів загальної середньої освіти.

Лідерські навички ми визначаємо, як інтегративну якість, яка об'єднує особистісну, когнітивну, соціальну і громадянську групи навичок складовими яких є знання набуті в процесі навчання та вміння сформовані в індивідуальній і груповій

діяльності та спрямовані на реалізацію учнями лідерської ролі. В кожну групу ми відносимо конкретні навички, а саме: особистісні навички (ініціативність, тайм-менеджмен, гнучкість, цілеспрямованість, відповідальність, постійне особистісне зростання, стресостійкість), когнітивні навички (критичне мислення, креативність, уміння розв'язувати проблеми, самонавчання та саморозвиток, цифрова грамотність, медіаграмотність), соціальні навички (емоційний інтелект, комунікативність, робота в команді, соціальна відповідальність, здатність діяти автономно), громадянські навички (громадянська свідомість, волонтерство, безпека, участь у житті громади, толерантність).

Під формуванням лідерських навичок ми розуміємо якісні та кількісні зміни в структурі особистості, що виявляються у здатності до виконання функцій лідера, здійснення соціально значущої громадської діяльності.

Для формування лідерських навичок педагог має допомогти учню знайти свої сильні сторони, опанувати механізмами самовизначення, самореалізації, самовдосконалення, життєвої компетентності. Соціально-педагогічна робота з учнями-лідерами сприяє реалізації їхніх особистісних характеристик та якостей, досвіду соціальних відносин під час спільної діяльності з однолітками, самостійно організованої діяльності. Це своєю чергою актуалізує потребу впровадження різноманітних організаційних форм та методів навчання та виховання.

Форма – тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якогось явища, пов'язаний з його сутністю змістом [2, с. 1328].

В організаційних формах навчання органічно поєднуються мета, зміст, методи навчання.

В педагогіці розрізняють методи навчання і виховання. Методи навчання в школі – упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань [3, с. 206].

Метод виховання – сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції і вдосконалення. Методи виховання поділяють на методи різнобічного впливу на свідомість, почуття й волю учнів з метою формування їхніх поглядів і переконань (бесіда, лекція, диспут, позитивний приклад); методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки й діяльності вихованців (змагання, покарання, заохочення) [3, с. 206].

Поняття «метод» має також багато трактувань. Ми використовуємо ті, які ближче до теми нашого дослідження.

Метод – спосіб пізнання явищ природи, суспільного життя. Прийом або система прийомів, що застосовуються у якій-небудь галузі діяльності [2, с. 522].

Метод – шлях дослідження чи пізнання – спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта [3, с. 205].

Подальші наші зусилля були спрямованні виокремлення організаційних форм і

методів формування лідерських навичок учнів закладів загальної середньої освіти. Нам імпонує класифікація О. Косенчук, яка серед організаційних форм соціально-педагогічної роботи з лідерами старшокласниками виділяє: індивідуальні (бесіда, гра, творче завдання, відкриті трибуни, зустріч з фахівцем); групові (дискусія, панорами, диспут, конкурс, рольова гра, містки довіри, прес-конференція, збори, змагання, круглий стіл, семінар, театр-форум, написання та захист проектів); масові (свято, концерт, фестиваль, волонтерська акція, соціально-рекламна кампанія, флеш-моб та ін.) [4].

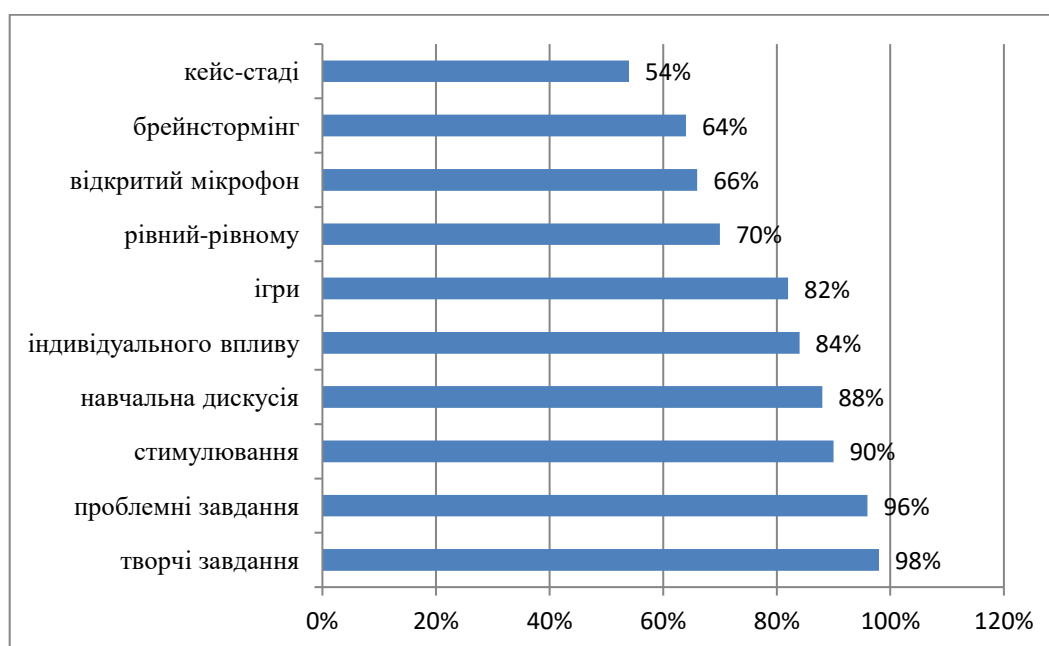
В ході дослідно-експериментальної роботи на базі НВК 157 м. Києва було проведено опитування з метою виявлення найбільш ефективних організаційних форм і методів які вчителі використовують для формування лідерських навичок учнів. В опитуванні взяли участь 130 учителів. Розподіл відповідей показав такі результати:

Рис. 1. Результати опитування щодо використання організаційних форм формування лідерських навичок учнів

Серед організаційні форми які вчителі використовують в освітньому процесі для формування лідерських навичок учнів (рис. 1) виокремлено: учнівське самоврядування (96%), захист соціальних проектів (94%), гуртки (90%), волонтерські проекти (90%), урок (86%), благодійні акції (86%), флеш-моби (80%), конкурси (78%), круглі столи (74%), дебати (66%), тренінги (60%), саміт лідерів-старшокласників (60%), екскурсії (52%), факультативні заняття (50%), брифінги (50%).

Результати відповідей на запитання «Які методи для формування лідерських навичок учнів ви використовуєте?» дозволили визначити перелік найбільш ефективних методів (рис. 2): творчі завдання (98%), проблемні завдання (96%), стимулювання (90%), навчальна дискусія (88%), індивідуального впливу (84%), ігри (82%), рівний-рівному (70%), відкритий мікрофон (66%), брейнстормінг (64%), кейс-стаді (54%).

Рис. 2. Результати опитування щодо використання методів формування лідерських навичок учнів

Зупинимося детальніше на характеристиці цих форм і методів.

Учніське самоврядування. Формою учнівського самоврядування у закладі освіти є Ліцейна Демократична Республіка Учнів.

Головне завдання ЛДРУ – формування шкільної культури через організацію різнопланової розвивальної діяльності учнів; створення оптимальних умов для розвитку кожного школяра, кінцевим результатом якого є активна позиція молоді особистості щодо реалізації цінностей України; формування демократичної громадянської культури; уміння критично мислити; здатність до самоосвіти й саморозвитку; уміння використовувати набуті компетенції для творчого розв’язання проблеми та опрацювання різноманітної інформації; уміння грамотно сприймати та аналізувати проблеми суспільства; прагнення змінити на краще своє життя і життя своєї країни, бути конкурентоспроможним на ринку праці, використовувати свої знання на практиці. Саме в організації діяльності ЛДРУ, учням створені умови для самореалізації особистості і формування лідерських навичок.

Цінність учнівського самоврядування полягає у формуванні учнями громадянських навичок; набутті досвіду відповідальності; зануренні в розуміння сутності своїх прав та обов’язків. У процесі діяльності підвищується їхня громадянська активність, самосвідомість, життєва компетентність.

ЛДРУ – це своєрідна макромодель держави. Одним із проектів є «Вибори». Завдання проекту: переконати учнів брати участь у виборах. Формування розуміння важливості «свого голосу» як активного учасника життя школи, де участь у виборах – це обов’язок перед суспільством та шкільним самоврядуванням, у якому вони навчаються, діють і живуть.

Для ефективної діяльності учнівського самоврядування ліцеїстам пропонується

модель всебічної демократії та проведення виборчого процесу. Лідерська команда ліцею реалізує свої ініціативи шляхом організованих виборів, до яких залучені всі учні та вчителі, партнери закладу освіти. Спільно вирішуються планування, організація, контроль навчальної та громадської роботи школи. Лідерська команда, що здобуває перемогу на шкільних виборах аналізує, вдосконалює попередню модель правління, визначає сильні і слабкі сторони, додає новизни, відповідно до запитів виборців і організує вибори лідерських команд у класах закладу освіти. Таким чином, модель закладу має гнучкий характер, відповідно до запитів учнів та розвитку суспільства.

Реалізуючи лідерську модель ми формуємо правову культуру молоді, розвиваємо взаємовідносини, розуміння права вибору та дотримання свобод через взаємодію, командні проекти, і формування команди через систему виборів, вміння брати відповідальність, що є важливою передумовою формування Лідера нового часу з високою громадянською свідомістю.

ЛДРУ є важливою організацією життя дітей, діяльність яких стала передумовою фундаментальних проектів у співпраці із партнерами школи, батьківською громадою, асоціацією випускників та освітянами: «Жінка, що виховує націю», «Від дитини до дитини», «Я маю мрію!», «Любов'ю збережемо мир в Україні!», «Я – патріот», «Дай лапу», «Милосердя», «Хай оживає істина стара – людина починається з Добра!», «Україна єднає світ!», «Переможе світло», «Щаслива лапа», «Підтримай друга», «Я – Українець», «Мистецька Україна», «Я люблю Україну», «Конституція для всіх: і великих, і малих», «Від дитини до дитини», «Я маю мрію!», «Козак квест», «Повертайся живим», «Екологічна незалежність України», «Нам 18+ і ми можемо більше», «Ековолонтер» та інші.

Захист соціальних проектів. Соціальний проект – це сукупність практичних дій, спрямованих на розв'язання конкретної соціальної проблеми місцевої громади, а участь молоді в таких проектах сприяє розвитку у неї емоційно-ціннісного ставлення до громадського життя, активності особистості, прагненню до громадянських дій та ефективного спілкування [7]. Дана форма сприяє розвитку соціальних навичок й передбачає побудову певної структури соціальної поведінки особистості: її інтересів, установок та ціннісних орієнтацій. В учнів формується соціально активна життєва позиція, яка має суспільне значення й реалізується в соціальній діяльності. Соціальна активність учнів, заснована на свідомому прагненні змінити соціальні умови та розвивати лідерські навички, сприятиме становленню особистості як суб'єкта суспільного життя, розширенню простору соціальної взаємодії та вільному прояву творчої самореалізації. З цією метою в Ліцеї реалізуються проекти: «Великі права – маленької людини» у співпраці із Національною поліцією України; «Ми різні, але всі рівні», «Я маю мрію!», «Від дитини до дитини», «Амбасадор дитинства» у співпраці із БО БФ «Здорове дитинство без меж», «Вивчаємо правила безпечної поведінки із патрульною поліцією України», «Безпечна дорога додому», екологічний проект «Книгу скарг, будь ласка!», «Я маю право!», «Місто майстрів», «З Україною у серці», «Мое місто мрій!», «Добрий вечір ми з України», «Вірю в ЗСУ! Вірю в Перемогу!».

Гуртки. Гурткова робота дозволяє розкрити та розвивати творчий потенціал учня. В гуртках учні поглиблюють та розширюють світогляд, задовольняють власні запити та інтереси, розвивають творчі здібності, удосконалюють практичні вміння

та навички, долучаються до громадсько-корисної та продуктивної праці. В ліцеї працюють гуртки різноманітного спрямування: інтелектуальні («Лего», інтелектуальний клуб «Королі шахового поля», гра «ГО», «Ментальна арифметика»), військово-патріотичні (військово-патріотичний клуб «Громадянин-патріот»), спортивні («Тхеквондо», «Карате», «Баскетбол», «Регбі», «Волейбол», «Футбол»), творчі (хор «Мрія», студія образотворчого мистецтва «Соняшник», студія спортивно-бального танцю «Рондо», театральна студія «ЯНА», «Казкотерапія», історико-мистецький клуб «Пошук», «Говорімо українською», клуб спілкування англійською мовою «Spiking slab»).

Волонтерська діяльність є невід'ємною частиною сучасного життя. Участь у волонтерській діяльності формує в учнів соціальні та громадянські якості. В ліцеї реалізуються *волонтерські проекти*, що покликані формувати в учнів практичні навички взаємодії, бути гнучкими, вчитися доводити справу до кінця та брати на себе відповідальність: ЛітДвіж – формування в молоді позитивного сприйняття української літератури, «THE PLANET», «Україна без сміття», «eTwinning», «Зрозумію! Допоможу!», проекти на підтримку української армії, дітей сиріт тощо.

Урок є основною організаційною формою освітнього процесу в школі. Хоча кожен урок має визначений зміст, в межах якого вчитель розвиває лідерські навички учнів. Наприклад, на уроках з предмету «Мистецтво» при вивченні теми «Розвиток українського кіномистецтва» формуються громадянські навички, учні вчать аналізувати вплив українського поетичного кіно на формування свідомості українців. Соціальним педагогом проведені уроки на теми: «Лідер=Довіра+Вміння ставити цілі та досягати їх», «Історія успіху», «Я – бренд успішна людина», «Лідерство, як побудова безпечного середовища». На уроках інформатики учні формують цифрові навички та медіаграмотність. На кожному уроці вчителі ставлять за мету формування лідерських навичок учнів, що стало вже сталою системою роботи.

Благодійні акції спрямовані на розв'язання соціально-значущих завдань. У ліцеї проходять багато різноманітних благодійних акцій, які ініціює лідерська команда школи. Саме благодійні акції визначають і окреслюють в учнівському середовищі важливість для шкільної аудиторії працювати в командах, необхідність об'єднуватися та допомагати один одному. Учні школи охоче допомагають до долучаються до добрих справ: «Від дитини до дитини»; «Я маю мрію!», «Щаслива лапа», «Хай оживає істина стара – Людина починається з добра!», «Усе буде Україна!», акція-проект «У світі дерев!» тощо.

Флеш-моби мають певний соціальний чи етичний посил. Їх метою є – привернути увагу до різноманітних соціальних проблем, зламати стереотипи суспільної поведінки. Під час флеш-мобів учні формуються особистісні, соціальні та громадянські навички. Прикладом реалізованих флеш-мобів є: «Любов'ю збережемо мир в Україні!», «Екологічна незалежність України», «Біла стрічка», «Повертайся живим!», «Ми – діти твої Україно!» та інші.

Конкурс – форма роботи, яка передбачає демонстрацію та реалізацію знань, умінь, здібностей лідера або групи у досягненні мети конкурсу. Під час конкурсів учні можуть ініціювати та виконувати відповідні завдання індивідуально або у команді однокласників. Традиційними є конкурси «Осінній Олімпус», «Зимовий Олімпус» – конкурс з англійської мови; «Колосок», «Кенгуру» та інші.

З метою підвищення ефективності засвоєння теоретичних питань використовують

«круглий стіл». Таку форму використовується, як правило, для проведення міждисциплінарних занять з метою обговорення складних теоретичних проблем і обміну досвідом. На це заняття запрошуються певні компетентні особи – спеціалісти різних галузей знань. Учні заздалегідь готують доповіді, реферати та виступи. Після їх заслуховування обговорення, аналіз, коментування, обмін думками. Часто таку форму вчителі використовують для розгляду важливої і суперечливої проблеми в межах одного навчального предмета. Така форма сприяє розвитку комунікативних навичок учнів. З метою формування лідерських навичок учні в ліцеї проводяться круглі столи за різноманітною тематикою: «Правова держава. Свобода і відповідальність», «Який скарб найцінніший?», «Я розмовляю українською», «Екологія душі – екологія природи!», «Клімат планети і роль людини», «Цінності українців та культурна спадщина», «Скринька добрих справ» та інші.

Дебати спрямовані на розвиток таких умінь лідера, як: використовувати різні способи інтегрування інформації; критично осмислювати одержану інформацію; самостійно формулювати гіпотезу; аргументувати власну точку зору та презентувати її; враховувати інші думки, погляди, толерантно ставитися до них; працювати в команді, брати участь у прийнятті рішень; бути відповідальним та ухвалювати рішення у екстремальних ситуаціях. Дебати є цінним способом заохочення мислення та рефлексії, особливо тоді, коли від учасників очікується точка зору, яка може бути відмінною від інших. Цей спосіб дає змогу поповнити та поглибити знання учасників, залучити кожного до участі в дебатах. Традиційними є проведення дебатів під час проведення виборів шкільного парламенту, та Президента школи, виховних заходів: «Мої права та обов'язки», «Шкільна культура». Вчителі на уроках використовують дебати для обговорення різноманітних актуальних питань.

Тренінги, є ефективною формою роботи з учнями з метою формування лідерських навичок. Тренінг (обумовлює сукупність групових методів формування вмінь і навичок самопізнання, спілкування і взаємодії людей у групі. Базовими засобами тренінгу є групова дискусія і рольова гра в різних їх модифікаціях і поєднаннях. Під час тренінгу відбувається усвідомлення учнями своїх потреб, інтересів, урегулювання відносин з оточуючим середовищем, удосконалюються особистісні якості, що проявляються у спілкуванні й колективній діяльності. Тренінг містить широке коло навчальних завдань – від формування технічних навичок (наприклад, користування комп'ютером) до складніших комплексів, які можуть повністю змінити або посилити шкалу оцінок та цінностей. Під час тренінгів постійно використовуються методи активного навчання, оскільки саме завдяки їм з'являються або поновлюються уміння та навички, розвиваються позитивні якості особистості, формується система ставлень до учіння та пізнання, активізується взаємодія між учасниками занять. Тематика тренінгів може бути найрізноманітніша. Ми реалізували тренінги з учнями: «Перша домедична допомога», «Протидія булінгу», етичний тренінг «Азбука спілкування», «Тренінг з лідерства», «Комунікативний тренінг», «В світі емоцій», «Тренінг командотворення», авторський тренінг професора В. Ковальчука «Створення сприятливого освітнього середовища» та інші.

Саміт лідерів-старшокласників є однією з ефективних форм соціалізації підлітків, формуванню й розвитку лідерських навичок. Головною метою є сприяння соціальної адаптації учнів у суспільстві, підготовка їх до участі у суспільно-

політичному та економічному житті, а також усвідомлення ними своєї ролі в організації, істинних цінностей та морально-естетичних життєвих пріоритетів. Учні брали участь у заходах присвячених всесвітньому Дню Гідності: проект USAID «Підтримка організацій – лідерів у протидії корупції в Україні Взаємодія», всесвітньому руху Amnesty International у співпраці із МОН, Уповноваженим Президента України з прав дитини, пам'яті 1932–33 рр.: «Україна пам'ятає. Світ визнає». Залучення учнівської молоді до даних заходів сприяло популяризації активної громадської позиції, діяльності органів учнівського самоврядування. Кожна дитина має свій погляд на те, яким має бути світ і кожна дитина має право нарівні з дорослими вирішувати, яким цей світ стане в майбутньому. В учнів – лідерів учнівського самоврядування, завдяки таким заходам, є можливість реалізувати свій творчий потенціал, здобути практичну підготовку у питаннях розвитку учнівського руху, познайомитись із цікавими людьми.

Екскурсії, передбачають заходи за межами навчального закладу й спрямовані для поглиблення знань з предмету й розширення світогляду учнів. Традиційними є: «Історія однієї вулиці», екскурсія до Верховної Ради України, екскурсії до закладів вищої освіти з метою профорієнтації, «Екскурсія до Ботанічного саду», «Моя рідна Оболонь», «Історія річки Почайна», екскурсія до пожежної частини, до музею сучасного мистецтва, цикл екскурсійних турів «Подорожуємо містами України в рамках проекту «Мистецька Україна», подорожуємо Європою в рамках проекту «Пізнаємо світ», екскурсія до Національного історичного музею тощо.

Факультативні заняття, проводяться для поглиблення знань з певних предметів для розширення кругозору учнів відповідно до їх бажань та інтересів. В ліцеї введені в освітній процес факультативи різноманітного спрямування: «Юні пожежники», «Юний правник», «Хайтек-освіта», «Юний еколог», клуб «Пошук», «Київський вальс», «Медіа грамотність», «Мистецтво риторики» та інші.

Цікавою й ефективною формою обговорення актуальних питань є *брифінги*. На уроках вчителі використовують цю форму для відповіді на блиц-питання, які ілюструються конкретними фактами. В ході брифінгів учні вчать мистецтву публічних виступів, розвивають критичне мислення. Нами проведено тематичні брифінги «Україна починається з мене!» та «Мій рід, моя родина!», також учні мають змогу повправлятися мистецтву виступу під час виборів лідерів учнівського самоврядування.

Формуванню лідерських навичок сприяють і методи, які використовують вчителі. Методи навчання виступають механізмом реалізації поставлених цілей та багато в чому визначають кінцеві результати освітнього процесу.

Охарактеризуємо найпоширеніші методами, які вчителі використовують для формування лідерських навичок учнів.

Творчі завдання, методи зорієнтовані на створення учнями власних освітніх продуктів. Використання вчителем творчих завдань розвиває в учнів креативність, винахідливість, навички презентації: «Школа майбутнього», «Країна Добра», «Моя мрія», «Якби я був режисером...», «Форум ідей», «Планета математики», «Географічний квест» тощо.

Проблемні завдання, які створюються учителем в освітньому процесі, вимагають від учня для їхнього розв'язання мобілізації особистих знань, приведення в стан

підвищеної активності розумових здібностей. Вони розв'язуються учнями самостійно або з допомогою вчителя. Навчальне значення проблемних завдань проявляється у міцному творчому засвоєнні та вільному відтворенні знань учнями. Розвивальний ефект виявляється у підвищеній кмітливості школярів, їх здатності розуміти суперечність, висловлювати гіпотези, давати обґрунтування, передбачати результат, знаходити рішення. Одночасно в учнів виховується прагнення наполегливого подолання труднощів, прояв знань учнів, їх винахідливість, кмітливість, найважливіші риси характеру, пізнавальна активність чи пасивність. Усе це дозволяє педагогу ефективно коригувати організацію навчальної діяльності школярів.

Методи стимулювання. Щоденно перед педагогами постає складне завдання – розробка педагогічних засобів впливу на мотиваційну сферу учня. У процесі будь-якого виду діяльності створюються не тільки певні способи дій, знання і навички, але і певне ставлення до неї, формуються потреби людини, які усвідомлюються нею як мотиви. Основними компонентами мотивації є потреби, мотиви, мета. Джерелом інтересів до самої навчальної діяльності є насамперед її зміст та використання методів стимулювання пізнавальної діяльності. Особливо сильний стимулювальний вплив повинен відповідати низці вимог, сформульованих у принципах навчання (науковість, зв'язок із життям, систематичність і послідовність, комплексний освітній і виховний розвивальний вплив і т.п.). Однак є й деякі спеціальні прийоми, спрямовані на підвищення стимулювального впливу змісту навчання. До них передусім можна віднести створення ситуації новизни, актуальності, наближення змісту до важливих відкриттів у науці й техніці, досягнень сучасної культури, явищ суспільно-політичного, внутрішнього й міжнародного, життя. Методи стимулювання навчальної діяльності об'єднані в дві підгрупи: методи формування інтересу до навчання (пізнавального інтересу) і методи стимулювання почуття обов'язку і відповідальності під час навчання. Учні з високою мотивацією мають не тільки високі навчальні показники, а й активно долучаються до громадського життя школи, суспільної діяльності.

Навчальна дискусія – організований педагогом обмін думками, у якому школярі відстоюють особисті суб'єктивні погляди з питання, що вивчається. Дискусія виконує навчальну функцію попередньої підготовки свідомості учнів до засвоєння теорії, ідей, закономірностей, узагальнень, істини. Вона створює обстановку вільного відтворення учнями наявних знань, емоційно насичену атмосферу, психологічну напругу, що сприяє глибокому проникненню школярів у істину та її міцному засвоєнню. Одночасно забезпечується залучення всіх учнів в активну взаємодію, перетворення їх у суб'єкт пізнавальної діяльності. У будь-якому навчальному предметі є матеріал, який може бути підданий дискусійному обговоренню. Дискусія у освітньому процесі, як правило, є елементом навчальної взаємодії. Навчальне значення дискусії полягає в тому, що вона створює оптимальну умову для попередження можливих помилкових тлумачень, для збудження підвищеної активності учнів та міцності засвоєння ними матеріалу, що вивчається. Розвиваючий ефект дискусії – у напруженні всіх психічних сил учнів, в оволодінні ними прийомами аргументації, наукового доказу. Виховний результат участі школярів у дискусіях проявляється у формуванні в них прагнення до активного вираження своєї точки зору, стійкості та переконаності в її відстоюванні, вміння критично підходити до чужих і власних міркувань. Дискусія дозволяє вчителю

діагностувати стан культурного кругозору, загального розвитку учнів, їхню інтелектуальну винахідливість, вміння слухати інших, дотримуватися правил суперечки, а також їхню здатність інтелектуально та емоційно впливати на товаришів. В умовах демократії та гласності все це набуває особливого сенсу для формування лідерських навичок.

Методи індивідуального впливу. Найпоширенішим методом є індивідуальні бесіди, які проводяться, щоб краще познайомитися з особистістю учня, пізнати його індивідуальні особливості, вони мають багатоцільове призначення. Розмови треба проводити з приводу і без приводу, розмови про все і про конкретне. Розмови зазвичай проводяться за заздальгідь продуманими питаннями. Предметом індивідуальних розмов можуть бути навчальна підготовка, дисципліна, професійне зростання, громадська робота, окремі недоліки у поведінці, приблизність у поведінці та навчанні, спортивно-масова робота, взаємини з людьми, надання допомоги товаришам, участь у волонтерському русі. Широке застосування в роботі вчителів знаходить і така форма індивідуальної роботи, як індивідуальні завдання та доручення, що даються окремим учням у виховних цілях. Доцільність застосування такої форми роботи обумовлюється багатьма причинами. Індивідуальні завдання та доручення можуть даватися з метою підвищення активності окремих учнів, залучення їх до громадської роботи, виправлення окремих недоліків у поведінці для виховання характеру та волі, для формування певних морально-бойових якостей тощо. Індивідуальні завдання можуть мати характер громадських доручень. Іншим методом індивідуального впливу є переконання, за допомогою якого вчитель звертається до свідомості, почуттів, життєвого досвіду учнів з метою формування свідомого ставлення до дійсності і норм поведінки. Переконувати можна словом і ділом. Тому переконання здійснюють лише в єдності з іншими методами: бесіди, дискусії, конкретного прикладу, педагогічної ситуації, на основі громадської думки тощо. Ще одним методом є демонстрування взірця для наслідування. Прикладами наслідування можуть бути товариші, батьки, вчителі, політичні і громадські діячі, спортсмени, актори, літературні герої тощо.

Метод гри. Функції гри в освітньому процесі полягають у забезпеченні емоційно-піднятої обстановки відтворення знань, що полегшує засвоєння матеріалу. Ігрова ситуація сприяє залученню учнів в умовну, захоплюючу-розважальну діяльність, що володіє великим вселяючим, сугестивним впливом, що містить знання, вміння і навички, що вивчаються. Ігрова ситуація породжує в учнів різноманітні емоційно-психічні стани, переживання, що поглиблюють пізнання, збудження, внутрішні стимули, потягу до навчальної роботи, знімає напругу, втому, відчуття перевантажень щодо будь-яких предметів навчального плану. У процесі навчання гра моделює життєві ситуації чи умовні взаємодії людей, речей, явищ; господарські відносини під час уроків математики; драматизовані відносини героїв під час уроків літератури та історії; прес-конференції щодо сучасних проблем політики, суспільствознавства. Саме в грі відбувається самовираження особистості. Тому сенс гри має розглядатися, як можливість учня виразити себе в ній, добитися суспільного схвалення, задоволення від своїх можливостей, позбавитися від внутрішньої напруги. Елементи гри можуть бути введені в будь-яку форму навчання як частину цілого. Разом з тим гра може бути основною та провідною формою навчального процесу, яка використовується,

наприклад, щодо іноземних мов сугестивною педагогікою. Навчальне значення гри полягає у полегшенні засвоєння учнями складного матеріалу за допомогою яскравої, емоційно насиченої захоплюючої форми його відтворення. Розвиваючий ефект гри досягається за рахунок імпровізації, природного включення вільних творчих сил школярів у процес відтворення – засвоєння навчального матеріалу. У виховному відношенні гра допомагає учням долати внутрішню невпевненість, сприяє самоствердженню, розкутому, найбільш повному прояву своїх сил і можливостей. Успішне проникнення у освітній процес ділових, рольових і ситуативних ігор вимагає розширення використання гри навчання школярів. Діагностичний сенс гри в тому, що вона дозволяє вчителю побачити учня у вільному, розкутому прояві, отримати інформацію про його уяву, фантазії, творчі здібності і одночасно про ступінь його активності, готовність до ділової взаємодії, про самопочуття в колективі.

Проблемні та рольові ігри сприяють формуванню лідерських навичок. Саме так учні можуть «приміряти» на себе ту чи іншу ситуацію, спробувати її розв'язати, порадити, виявити свої можливості, не боятися публічності. Кожен має право голосу, має свою думку. У таких іграх учні здобувають досвід, необхідний у подальшому житті.

Метод «рівний – рівному» передбачає послідовну систему активних дій лідерів-підлітків і тренерів-педагогів, спрямованих на формування відповідальної поведінки, що є орієнтиром позитивного життєвого вибору, через поширення достовірної інформації та зразків власного прикладу життєвої позиції лідера [4]. Цей метод відрізняється від традиційних, по-перше, тим, що учням надається роль експертів та ініціаторів соціального впливу на однолітків; по-друге, учні набувають досвіду позитивного впливу на особистості й групи, що недоступно дорослим; по-третє, підліток-лідер – особистість, що є носієм знань, цінностей привабливих для однолітків, які вони бажають наслідувати; по-четверте, лідерські якості лідера в колі однолітків завжди оцінювалися позитивно. В основі цього методу – риси людини, які пов'язані з природним бажанням бути лідером та справляти приємне враження на оточення. Поєднання таких якостей формує особистість, яка уміє відстоювати власні інтереси та допомагати іншим.

Відкритий мікрофон – метод навчання, який вчить взаємодії, приймати чужу думку, висловлювати своєю позицію. Це різновид розмови, бесіди між двома і більше людьми, коли інтерв'єр ставить запитання своїм співрозмовникам і отримує від них відповіді. Інтерв'ювання проводиться за певним планом питань. На відміну від розмови, у якій респондент і дослідник виступають співрозмовниками, питання побудовані певної послідовності, ставить їх лише дослідник, а респондент відповідає на них. Це спосіб дати зрозуміти кожному учневі, що він може з уроку щось корисне для себе взяти, показати, що можна сміливо висловлювати власну думку, говорити як про особисті успіхи, так і невдачі. Прийом «Мікрофон» може використовуватися на уроках для перевірки домашнього завдання, активізації опорних знань, мотивації або підбиття підсумків уроку. Він допомагає використовувати максимальну кількість учнів, з'ясувати, наскільки діти зацікавилися матеріалом або засвоїли його. Також його ефективно використовують в загальношкільних заходах.

Брейнстормінг – це ефективний спосіб розв'язання проблем та поточних

завдань, заснований на стимулюванні творчої активності членів команди. Його мета – генерувати якнайбільше ідей та різними способами визначити найкращу для подальшого втілення її в життя. Він стимулює творчу активність, активізує навчальний процес, допомагає дітям формувати власну думку, взаємодіяти один з одним.

Кейс-стаді – метод, який пропонує для вирішення реальні, чітко та послідовно описані ситуації педагогічної практики, певні факти, що мають відношення до даної ситуації, та думками, від яких залежить її вирішення. Учні розкладають ситуацію на кейси й аналізують кожен з них для загального висновку. Цей метод заохочує учнів ділитися своїм досвідом. Вчитель заздалегідь підбирає або розробляє відповідні ситуації, статті, описи випадків, завдання, проблемні ситуації тощо.

Успіх навчання залежить від атмосфери, яка виникла в процесі навчальної взаємодії. Атмосфера в класі справляє значний вплив на мотивацію кожного учня, полегшує усвідомлення розвитку необхідних лідерських навичок, активізує процеси творчості та пізнання. Вся діяльність вчителя має бути насичена турботою про створення сприятливого психологічного клімату на заняттях. Досягається це насамперед через поведінку самого вчителя – він повинен схвалювати, підтримувати міркування та висловлювання різного характеру, не вдаватися до зауважень, заборон, критикування, а тим більше до погроз чи принижень. Метою діяльності вчителя, крім виконання навчальних завдань, є зміцнення впевненості учнів, підтримка позитивної самооцінки та самоповаги. Тільки в такій атмосфері комфорту та взаємоповаги, служіння дітям виникає ґрунт, на якому виростають нові ідеї, погляди, міркування. Тільки такий підхід дозволяє учням максимально проявити свої можливості, розвиватися та ефективно працювати.

Залучення школярів до діяльності, спрямованої на набуття лідерського досвіду та формування лідерських навичок, є важливим завданням сучасної школи. В ході дослідно-експериментальної роботи виокремлено найбільш дієві організаційні форми і методи навчання та виховання, які сприяють формуванню лідерських навичок учнів закладів загальної середньої освіти.

Перспективами подальших досліджень в даній царині вбачаємо розроблення методичних рекомендацій щодо формування лідерських навичок учнів закладів загальної середньої освіти, що буде логічним продовження нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфімов Д. В. Теорія і методика виховання лідерських якостей особистості у сучасній загальноосвітній школі: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07. Донецьк, 2012. 496 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: Перун, 2001. 1140 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 373 с.
4. Косенчук О. Г. Соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників у діяльності учнівського самоврядування: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2013. 288 с.
5. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно-орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2005. 182 с.
6. Панченко Є. А. Формування лідерських якостей старшокласників засобами неформальної освіти у США: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2019. 286 с.
7. Пометун О. І. Молодь обирає дію: соціальне проектування – новий підхід до виховання молоді. *Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: практико-орієнтований збірник*. Київ: Департамент, 2003. С. 327–333.

REFERENCES

1. Alfimov, D. V. (2012). Teoriia i metodyka vykhovannia liderskykh yakosteï osobystosti u suchasniï zahalnoosvitniï shkoli. *Doctor's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
2. Busel, V. T. (2001). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. Irpin: Perun [in Ukrainian].
3. Honcharenko, S. U. (1997). Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
4. Kosenchuk, O. H. (2013). Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannia liderskykh yakosteï starshoklasnykiv u diïalnosti uchnivskoho samovriaduvannia. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Iahodnikova, V. V. (2005). Formuvannia liderskykh yakosteï starshoklasnykiv v osobystisno-oriientovanomu vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly. *Candidate's thesis*. Luhansk [in Ukrainian].
6. Panchenko, Ye. A. (2019). Formuvannia liderskykh yakosteï starshoklasnykiv zasobamy neformalnoi osvity u SShA. *Candidate's thesis*. Sumy [in Ukrainian].
7. Pometun, O. I. (2003). Molod obyraie diu: sotsialne proektuvannia – novyi pidkhyd do vykhovannia molodi. *Metod proektiv: tradytsii, perspektyvy, zhyttievi rezultaty: praktyko zoriientovanyi zbiryk*. Kyiv: Departament, 327–333 [in Ukrainian].